

шлое Тавриды / [вступ. стат. Л. Матвеевой]. – К.: Стилос, 2002. – С. 192.

²⁴ Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri... – T. VI. – Doc. XCVII, LXVI.

²⁵ Гуковский М. А. Итальянское Возрождение. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1990. – С. 165-166.

²⁶ Gran dizionario teorico-militare contenente le definizioni di tutti i termini tecnici spettanti all'arte della Guerra / [by Anonymous]. – Italia, 1847. – P. 248.

²⁷ Balard M. Les formes militaires... – P. 77.

²⁸ Про службу корсиканців у Кафі та інших містах Газарії детальніше див.: Кузь А. Корсиканські кондот'єри на службі в Кафі (50-ті рр. XV ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2011. – Вип. 583 – 584. – С. 91 – 95.

²⁹ Бертъе-Делагард А. Каламита и Феодоро // ИТУ-АК. – 1918. – № 55. – С. 26; Мыц В. Л. Генуэзская Луста и Капитанство Готии в 50 – 70-е гг. XV в. // Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней: сб. науч. тр. по мат. конф. к 100-летию присвоения Алуште статуса города. – К.: Стилос, 2002. – С. 279.

³⁰ Dubiecki M. Kaffa, osada genuenska i jej stosunek do Polski w XV wieku: studyum historyczne // Obrazy i studia historyczne. – Warszawa, 1899. – Ser. 2. – S.15-23.

³¹ Listy Genuencykow do Kazimierza Jag. z Kaffy 1462 r. / [wyd. L. Hubert] // Pamietniki Historyczne. – 1861. – T. 1. – S. 1 ? 13.

³² Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri... – T. VII. – P. 242.

³³ Шостак В. История Черноморской торговли в средних веках. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. – Ч. 1. – С. 153.

³⁴ Колли Л. П. Исторические документы о падении Кафы // ИТУАК. – 1911. – № 45. – С. 15.

³⁵ Надеждин Н. И. О происхождении, существовании и падении итальянских торговых поселений в Тавриде // Вестник Европы. – 1828. – № 19 (окт.). – С. 183-185.

³⁶ Калмыков З. А. Заметки об истории Судака и его обитателей. – К.: Стилос, 2010. – С. 32; Vasiliev A. A. The Goths in the Crimea. – Cambridge: Mass., The Mediaeval academy of America, 1936. – P. 247.

³⁷ Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в... – С. 444.

³⁸ Дьячков С. В. Бригандина арбалетчика из Чембало // Древности – 2010: Харьковский историко-археологический ежегодник. – 2010. – Вып. 9. – С. 286.

Анатолій КУЗЬ
(Черновці)

ВОЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ГЕНУЭЗСКОЙ ГАЗАРИИ В ПЕРИОД ПРОТЕКТОРАТА БАНКА СВ. ГЕОРГИЯ (1453–1475 гг.)

В статье автор анализирует состояние военной организации генуэзской Газарии во второй половине XV в. Изменения в военной сфере, по мнению автора, в течение 1453 – 1475 гг. заключались в увеличении численности гарнизонов, дальнейшей перестройке фортификационных укреплений для условий использования огнестрельного оружия, пополнения арсеналов городов и замков генуэзской Газарии новейшим оружием, широком использовании кондот'єров, дальнейшей милитаризации колоний вследствие расширения и роста влияния военных.

Ключевые слова: колония, тактика, военная организация, вооружение, метрополия, фортификация, военный союз.

Anatoliy KUZ'
(Chernivtsi)

THE MILITARY ORGANIZATION OF GENOESE GAZARIA IN PROTECTORATE OF BANK OF ST. GEORGE (1453–1475)

In article the author analyzes a condition of the military organization of Genoese Gazaria in second part of 15th century. Changes in military sphere, according to the author during 1453–1475 consisted of increase in number of garrisons, the further reorganization of fortification for use of fire-arms, replenishment of arsenals of cities and locks of Genoese Gazaria with the newest weapon, wide use of condottieri, the further militarization of colonies due to expansion and growth of military influence.

Keywords: colony, tactics, military organization, weapons, metropolis, fortification, a military alliance.

УДК: 94(477.75) «17»

Галина ЯЦЕНЮК
(Чернівці)

РОЗБУДОВА ДВОХ СТОЛИЦЬ – КИЄВА І БАТУРИНА – В ЧАСИ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ

У статті охарактеризовано особливості розбудови двох столиць – Києва і Батурина в часи правління гетьмана Івана Мазепи. В статті наголошено, що перебуваючи на посаді гетьмана, Іван Мазепа всіляко намагався сприяти культурному розвитку цих двох міст. Також прослідковується той факт, що під час розбудови Києва гетьман особливу увагу приділяв будівництву та ремонту церковних споруд (церкви, монастирі, навчальні заклади). Щодо Батурина, то тут в основному велося будівництво гетьманського палацу та будівель, пов'язаних з ним.

Ключові слова: Київ, Батурина, гетьман, церква, монастир, резиденція, козацтво.

Дбаючи про розвиток культури на території України, гетьман Іван Мазепа в першу чергу приділяв найбільше уваги розбудові церков і монастирів різного значення. Однак особлива його увага цілком природно заслужено була звернена на розвиток таких двох важливих і в політичному, і в культурному плані міст, як Київ – столиця всієї України і Батурина – як гетьманська столиця.

Передумовою церковно-будівельного буму в Києві стала низка універсалів, яка додала практично кожному монастиреві нові маєтності, або підтверджувала давні. Так, гетьман надав Київському Софійському монастиреві село Комарівку

Ніжинського полку¹. У 1689-1690 рр. його власністю стають також села, містечка Муровськ, Церковище, Білгородка, Рословичі, Мала Бугаївка, Снетинка, Крушинка, Маршеловка, Жилини, Трипілля². Універсалам від 17 травня 1696 р. монастир отримав право утримувати перевіз через річку Десну поблизу Ковчина³. У 1703 р. гетьман підтвердив за обителлю право на озеро Расине⁴. Усе це сприяло поліпшенню фінансового забезпечення резиденції київського митрополита.

В комплексі споруд Софійського монастиря знаходилася резиденція київського митрополита В. Ясинського. Під час приходу І. Мазепи до влади обитель мала жалюгідний вигляд, усі церковні святості, предмети культу ще П. Могили були передані на зберігання до Києво-Печерської лаври⁵. Митрополит Гедеон навіть проводив розчистку від завалів західної частини собору, розпочав реставрацію його західної стіни. До 50-річчя гетьмана один з відбудованих вівтарів собору названо (27 серпня 1689 р.) на честь собору св. Івана Предтечі⁶. Значні роботи з відродження обителі було проведено в основному в 1690-х роках. Це є підтвердженням того, що І. Мазепа дбав передусім про відновлення головного собору України. Адже у східнохристиянському світі кафедральні Софійські храми ототожнювалися з символами-атрибутами незалежної держави⁷. Пожежа 1697 р. завдала чимало шкоди дерев'яним будовам Софійському собору. «Пожар ночной, – писав В. Ясинський царю, – незапной, страшной... сгорели митрополичьи келии и хранилища, погibli книги и грамоты и ... предверие церковное многим иждивением вновь каменное составленное падеся ужасно же паки восстановления требует»⁸.

Завдяки допомозі гетьмана Софійський собор був відреставрований, з північного та південного боку до нього були прибудовані вівтарі Богословський, Богоявленський, Страсний та Воскресенський, зведені чотири нові куполи. Крім того, верхи двох веж набули форм куполів, у самих спорудах були розміщені вівтарі Преображення Господнього, Вознесіння Господнього. Загалом виконано значний обсяг робіт. У грамоті 1706 р. В. Ясинського Видубецькому монастирю митрополит же зазначав, що «призрением патронским рейментарским ясневельможного, его милости, пана гетмана и кавалера обитель Святософийская есть значно обновлена в своем украшении сими часы, так церковном, яко и господарском»⁹. Тобто внутрішні розписи, церковні прикраси-начиння з'явилися у соборі до 1706 р. У 1699–1707 рр. довкола монастиря зведені високі мури з двома виходами, прикрашені красивими дзвіницями. На головному вході постала Триумфальна дзвіниця, на якій встановлено 13-тонний дзвін «Мазепа». На шпилі триярусної південної вежі поміщено позолочену крилату постать покровителя Києва архістратига Михаїла¹⁰. Як пригадувала старшина під час Бен-

дерської комісії, реєстр фінансування Софійського монастиря І. Мазепою займав кілька важливих позицій – «позолочення бані митрополичого собору в Києві 5000 дук., золота чаша для нього 500 дук., віднова його 50 000 зол.»¹¹.

Софійському монастиреві як місцю перебування митрополита був наданий старий костел колишнього домініканського монастиря, який у 1690-х роках оновлено у православний храм. На базі цієї обителі утворено Петропавлівський монастир.

Універсали отримали й інші монастирі. Зокрема Київський, Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир. Вони отримали села Вигурівщину, Глевахи, Малютки та Юр'ївку, які колись раніше надав ченцям Б. Хмельницький. Наступного року правитель України звільнив від сплати податків до військового скарбу молдавських переселенців, які оселились у Вигурівщині, монастирській маєтності Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. У 1699 р. І. Мазепа не тільки підтвердив набуті, куплені маєтності, греблі, озера цієї обителі, а й, передав їм у володіння порожні селища Кривкувщину та Данилівну з перспективою заселення, надав можливість «продавати на их монастирскую потребу» мед, пиво, горілку, жителів Подолу обклав Куницьким податком, який ішов теж на збільшення прибутків для відбудови духовного закладу¹².

Надзвичайно багато зробив Мазепа для Києва. В місті його коштом в 1690 р. було зведено новий кафедральний собор із каменю при монастирі Св. Миколи, 1698-го при ньому ж – церкву Св. Богоматері, при Печерському – церкву Всіх Святих, при Братському – велику нову церкву Св. Єпіфанії. Його пожертвами та зусиллями в 90-х рр. було реконструйовано Софійський кафедральний собор у Києві, обнесено кам'яною огорожею Печерський монастир – вельми дорогий захід на ті часи, зроблено прибудову й позолочено баню церкви Вознесіння Марії при тому ж монастирі. За свідченнями мазепинських старшин, наведеними в Праці Позняка «Про Бендерську комісію», гетьман був причетним і до створення дзвіниці з великим дзвоном, що зберігся до наших днів.

Софійська кафедра в Києві, найкраща і найбільша будова старокнижної доби, закладена кн. Ярославом Мудрим в 1037 р., при реставрації за кошти І. Мазепи в роках 1690-1697 рр., значно змінила свій зовнішній вигляд і розміри¹³. Тоді збільшено цілу будову не тільки на ширину опасань, але добудовано ще пару широких бань і таким чином храм став дев'ятибанним. Стіни і бані надбудовані й наново 4 нові бані. Нові частини і зокрема бані та деталі виведені в оригінальних формах українського чи то мазепинського бароко і надають будові, як узагалі цілій архітектурі Києва, своєрідного українського характеру¹⁴.

Києво-Братський монастир на початку 1690-х років збудував на кошти гетьмана І. Мазепи величезну Богоявленську церкву, а в роки 1703-1704 –

велику кам'яницю для Академії також на пожертву І. Мазепи¹⁵.

Досить сказати, що на кошти Івана Мазепи побудовано 4 нові великі київські церкви, розбудовано 5 інших величавих будов старокнижної доби і закінчено будівництво 3 церков, розпочате його попередниками. Всі ці 12 храмів будувалися впродовж 1690–1706 рр., причому найінтенсивніше будовано в роках 1695–1700.

Активно розбудовуючи Київ, гетьман І. Мазепа намагався максимально підтвердити статут міста як «другого Єрусалима». Ідея уподібнення Києва священному Єрусалиму, де зачиналось християнство, була популярною ще в XI–XII ст. Ідеалізація міста Божого у руській літописній традиції, церковних творах вплинула навіть на характер забудови столиці Київської Русі. Повернути колишній столиці Київської Русі належний їй статус серед інших населених пунктів України мріяли більшість зверхників Гетьманщини (гетьман Іван Самойлович у листі до Івана Сірка та запорожців називає Київ містом, «яке є так само як Єрусалим, гніздом усього руського православ'я»¹⁶). За доби І. Мазепи ця ідея набуває не тільки поширення, а й реального втілення. Гетьман спрямовує на відбудову, реставрацію церков, соборів Києво-Печерської лаври, Київського Братського Богоявленського, Софійського, Кирилівського та інших монастирів величезні кошти. Вони у десятки разів перевищували вкладання його правлячих попередників. Уже в 1705 р. Ф. Прокопович на день Св. Володимира зазначав у своєму слові, що Київ «усі християни одностайно називають другим Єрусалимом і новим Сіоном»¹⁷. Оскільки гетьман за діючими на той час законами займався фінансовими питаннями практично самостійно, не був непідзвітний у цьому питанні ні царським урядовцям, ні гетьманській старшині, то він розпоряджався коштами автономії так, як вважав за необхідне. Він міг дбати лише про себе та свою родину. Зрозуміло, що Мазепа не бідував. Він мав можливість жити заможнo, навіть розкішно, оскільки обіймав найвищу посаду в Гетьманщині. Однак як високоосвічена людина свого часу гетьман не ставив для себе найвищим пріоритетом питання нагромадження власних статків¹⁸. Як показують джерела, головні фінансові витрати зосереджувались у гетьманській скарбниці на духовні потреби, зокрема відродження київських святинь. Передумовою церковно-будівельного буму в Києві стала низка універсалів, яка додала практично кожному монастиреві додаткові маєтності, підтверджувала дані¹⁹.

Значні маєтності були надані Київському Кирилівському монастирю. Він отримав згідно з універсалом від 26 червня 1692 р. додатково озера Жировку, Затон, Дожиравки, Домаху, Чучинку, Піщану і Подбусне²⁰.

Києво-Печерську Воздвиженську дівочу обитель очолювала Марія Магдалина, мати І. Мазе-

пи. Згадується як ігуменя Києво-Печерської Воздвиженської дівочої обителі з 29 січня 1683 р. Тоді київському воєводі князю Петру Прозоровському надійшла царська грамота про надання їй 100 рублів з міських доходів на побудову теплої церкви та направу колодязя. Очевидно, очолила вона духовний заклад ще раніше. Діяльність ігумені активізувалась після обрання її сина І. Мазепи гетьманом. За його сприяння і протекції володіння монастиря значно зросли. Вирішальну роль у цьому плані відіграла поїздка Марії Магдалини до Москви у грудні 1687 р. І. Мазепа у листі царям просив їх, аби вони затвердили монаршими грамотами прохання його матері. Государі Іоан та Петро Олексійовичі врочисто зустріли ігуменю²¹. Черниць, що супроводжували Марію Магдалину, та гетьманських козаків також приймали на вищому рівні, всіляко їх обдарували. За жалуваною грамотою царів від 27 січня 1688 р. Київський Вознесенський монастир отримав підтвердження на «село Ходосовку... также в Киевском же уезде на село Подгорцы, и Бугаевку, и Берки, да в Переяславском уезде на деревни Иванково и Бзово... со всякими к тем селам и деревням належачими угоды, с мельницами, с полями, и санными покосы, и с озеры, и с лесеы, и с иными всякими угоды». Універсалом від 6 листопада 1688 р. гетьман надав жіночій обителі у підпорядкування села Старицю і Сенківку, у 1692 р. – селище Русанів²².

За Київським Флорівським жіночим монастирем 10 лютого 1689 р. І. Мазепа підтвердив володіння селами Дмитровичі і Вишеньки, за Київською Пустинно-Миколаївською обителлю затвердив містечка Максимівку та Городище.

Таким чином були створені умови для поліпшення самозабезпечення монастирів, збільшення їхніх прибутків, завдяки чому невдовзі виникла можливість відреставрувати давні храми, оновити їхні іконостаси, замовити нові ікони тощо. Отже, саме ця політика І. Мазепи у сфері духовності, культури дала поштовх енергійній церковній відбудові Києва. Тут були відновлені та збудовані: церкви – св. мучениць Софії, Віри, Надії, Любові²³ (1689 р.), Петропавлівська (1691 р.), Різдва Іоанна Хрестителя з дзвіницею (1691 р.), преподобного Варлаама (1691 р.), Борисоглібська (1692 р.), Іллінська (1692 р.), святої Катерини (1690-ті рр.), Петропавлівська трапезна (1694 р.), Трьохсвятительська (Василівська) (1695 р., 1706–1707 рр.), Різдва Богородиці (1696 р.), Троїцька (бл. 1696 р.), Воскресенська (1698 р.), Феодосіївська з теплим вівтарем в ім'я великомученика Іоанна-воїна (1698 р.), Воскресенська (1698 р.) з вівтарем в ім'я апостолів Петра та Павла, Всіх Святих (1696–1698 рр.), Миколаївська лікарняна (кінець 1690-х), Трапезна Покрови Богородиці (кінець 1690-х рр.), Здвиженська або за іншою назвою – Воздвиження Хреста Господнього (1700 р.), Онуфрійська (1698–1701 рр.), Івана Кушника (1698–1701 рр.), Спаська трапезна (1696–

1701 рр.), Вознесенська (1701–1705 рр.); муровані собори: Свято-Троїцький Києво-Кирилівський (1695 р.), Миколаївський (1690–1696 рр.), Бого-явленський (1693 р.), Софійський (1697–1700 рр.), Георгіївський (1696–1701 рр.), Успенський (1690-ті рр.); триярусна дзвіниця та мури Софійського монастиря (1699–1707 рр.), мури Києво-Печерської лаври (1698–1701 рр.), триярусна дзвіниця Пустинно-Миколаївського монастиря (друга половина 1690-х рр.)²⁴. Значна кількість зазначених вище церковних споруд будувалася під патронатом самого гетьмана І. Мазепи та його соратників. Прикметною особливістю років його правління стала особливість практики мурування храмів. Дерев'яні церкви швидко руйнувалися, часто згорали під час пожеж, були недовговічними. Тому при поліпшенні фінансового стану монастирів на часі постало питання про будівництво надійніших кам'яних соборів, церков, які б служили і майбутнім поколінням. Великі масштаби будівництва у Києві потребували великої кількості мулярів. До цього в Україні їхня праця застосовувалася дуже рідко. Села, містечка та міста, як правило, мали переважно дерев'яну забудову. У цьому зв'язку гетьман звернувся по допомогу до російських зверхників, під управління яких був приказ кам'яних справ. Київ став головним місцем будівничої діяльності гетьмана. Це місто відроджується як духовний центр України. Величні споруди, зведені або розбудовані коштом Івана Мазепи та його соратників, стали чи не найбільшими перлинами древньої столиці України. Він опікувався письменством, наукою, мистецтвом і церквою, вірним якій залишався завжди. Саме тому ще довго після його смерті, коли пам'ять про нього затирали у найменших закутках, його портрет залишався на одному монастирському вівтарі²⁵.

Михайлівський Золотоверховий монастир у Києві – це друга найвизначніша будова старокнижної доби, яка була реставрована І. Мазепою, і згодом у 1715-1716 рр. набула барокового виду²⁶. До нього у 1688 – 1690 рр. було прибудовано з північного боку мурований вівтар св. Варвари. Гетьман подарував обителі у 1699–1701 рр. срібну 32-кілограмову раку св. Варвари, красиво оформлену фруктовими гірляндами та букетами. У 1690–1695 рр. у Михайлівському Золотоверхому соборі з'являються ще дві нові бані – над жертвником та дияконником, головна ж баня стає двоярусною²⁷. Головна, соборна церква Успія Богородиці Києво-Печерської Лаври – це третя найцінніша пам'ятка Києва ХІ ст. Коштом І. Мазепи була розбудована в 1695-1696 рр. Як свідчать тогочасні гравюри церкви, до тьор первісних прибули ще дві бокові, а з західного чола добудовано розкішні фронтони перед входом і над ним²⁸.

Нараховується не менше 20 великих будов фонданих і розбудованих гетьманом І. Мазепою протягом 1687–1706 рр., тобто припадає одна велика будова на кожний рік гетьманування І. Мазепи.

Таким чином, були створені умови для поліпшення самозабезпечення монастирів, збільшення їх прибутків, завдяки чому невдовзі виникла можливість відреставрувати давні храми, відновити їхні іконописи, замовити нові ікони тощо. Сама ця політика І. Мазепи у сфері духовності, культури дала поштовх енергійній церковній відбудові Києва.

Отже, фактично у час свого керівництва І. Мазепа реалізував зі своїми однодумцями почесну місію перетворення Києва у «другий Єрусалим». Місто сяло позолотою бань відновлених соборів. Воно вражало красою, величчю монастирів. Ніколи до цього Київ не мав стільки діючих церковних споруд, які були відроджені, розбудовані за невеликий проміжок часу.

Гетьманською столицею в часи Івана Мазепи було визначено місто Батурин, але порівняно з Києвом І. Мазепа досить незначні кошти приділяв на розбудову своєї резиденції. Однак це можна пояснити тим, що на той час побутувала ідеологія та орієнтація в культурному плані, що Київ є другий Єрусалим. Ось чому гетьман І. Мазепа не надавав великого значення розбудові гетьманської столиці. Як видно із записок-зауваг старця Леонтія, який у 1700 р. відвідав Батурин, «строєньє в нем поплотше Глухова и светлицы гетманские и город не добре крепок, да еще столица гетманская»²⁹. У доносі Василя Кочубея теж знаходимо підтвердження вищезгаданому: «Батурин 20 лет стоит без починки и того ради валы около него всюду осунулись и обвалились». У цьому красномовному факті – не байдужість чи пасивність гетьмана. Батурин, за всіма ознаками, для нього був тимчасовою військовою резиденцією. Вона мала все необхідне для виконання гетьманських повноважень. Однак тут, крім гетьманського палацу, старенької фортеці, нічого не було. Наближений до гетьмана старшинський генералітет не змагався у будівництві красивих хором, як це спостерігалось у Москві, де російські можновладці мурували пишні палаци. За правління І. Мазепи практично всі головні фінансові потоки Гетьманщини спрямовувалися для розбудови Києва. Кошовий Василь Кузьменко 26 лютого 1693 р. не випадково дякував українському зверхнику за відродження давнього міста як «другого Єрусалима»³⁰.

Однак не можна стверджувати, що І. Мазепа зовсім не дбав про власну столицю. Так, за документами Бендерської комісії, І. Мазепа виділив понад 20000 золотих на побудову кам'яного Троїцького собору, 4000 золотих – на зведення мурованого храму святого Миколи (у 1708 р. ще був незакінченим), 15000 золотих – на будівництво дерев'яних церков Воскресенської та Покрови Богородиці³¹. На прохання гетьмана у 1700 р. до Батурина з Москви прислали відомого будівничого, «кам'яних споруд художника» Д. Аксамитова, який привіз із собою кіот, дві кам'яні різьблені слупи та інші дорогі деталі для новобудови (очевидно, для

збудованого Троїцького собору)³². За пропозицією В. Ясинського у гетьманській столиці у 1692 р. при Троїцькому соборі був поставлений особливий протоієрей – намісник київського митрополита – «первый по киевском протопопе, чести ради гетманской, яко же и киевский первый, чести ради столицы первобытной».

Завдяки археологічним розкопкам стало відомо, що на місці Троїцького собору з другої чверті XVII ст. стояла дерев'яна церква. У 1690–1692 рр. на її ділянці місцеві будівничі коштом Мазепи спорудили цегляний головний собор гетьманської столиці Святої Живоначальної Трійці з високою дзвіницею. 1692 р. Під час навали царських військ у 1708 році Троїцький собор було пограбовано й спалено. Руїни церкви та дзвіниці розібрали наприкінці XVIII століття. Вірогідно, Троїцький собор Батурина належав до типу барокових тринавових баневих базилік, поширених у католицьких країнах. Самойлович і Мазепа трансплантували цей тип храму з архітектурної школи Вільни (Вільнюса) й адаптували до української православної традиції у 1670–1690-х рр. Напевно, батуринський храм побудували за зразком знаменитого семибаневого базилікового собору Троїцького монастиря у Чернігові (1679–1695 роки), який спорудив і оформив за стилем зрілого віленського бароко запрошений з Вільни знаний німецький архітектор Йоганн-Баптист Зауер.

У центральній частині собору виявили зруйнований і пограбований підземний склеп, де був похований якийсь поважний сучасник Мазепи, можливо, перший настоятель чи благодійник храму.

Поблизу собору Святої Трійці та на цитаделі археологи дослідили рештки двох спалених дерев'яних жител гетьманського періоду. У підвалі одного з них виявили кістяки двох забитих мешканців. Під час земляних робіт у південному передмісті Батурина знайшли багато кісток (збереглося сім черепів) дорослих та дітей, які, правдоподібно, загинули під час нападу військ О. Меншикова за наказом Петра I 1-2 листопада 1708 р. після офіційного переходу гетьман І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Один з черепів розкrojений майже навпіл, а другий має пробите чоло.

За часів І. Мазепи Батурин поділявся на дві укріплені частини – міську фортецю та замський замок-резиденцію на Гончарівці, де наприкінці XVII століття і було споруджено палац гетьмана. Для цього була вибрана ділянка площею близько 9 га, по периметру якої з напільного боку (із заходу та півдня) відривається рів та насипається вал з п'ятьма земляними бастіонами, розташованими приблизно на однаковій відстані один від одного. Центром садиби був триповерховий палац, поряд – дерев'яна церква. Згідно з малюнком руїн палацу німецького мемуариста Фрідріха Вільгельма фон Берггольца 1744 р., будівля палацу була симетричною, з центральною композицією, триповер-

ховою, з мансардою, що завершувалася великим бароковим фронтоном-аттиком із заокругленим вікном у центрі. Будівлю оперізував розвинутий цоколь. Зовні поверхи відокремлювалися карнизами. При погромі 1708 р. палац був повністю пограбований, але не зруйнований. Розібраний на будівництво місцевими жителями протягом XVIII–XX ст.

У науковій літературі є багато згадок про гетьманські палаци, що існували в Батурині. Свідчення документів та літописів констатують, що на Замку будівлі не збереглися, а на Гончарівці є западина, яка у XIX ст. ще мала перекриття підвального поверху та цегляні стіни³³.

Обстеження території міста, проведене М. Цапенком у XX ст., дозволило йому зафіксувати, що: «Там же в земле находятся остатки гетманского замка в Батурине»³⁴. Дослідник вказав на єдину можливість з'ясування плану палаців у Батурині, а саме: розкриття за допомогою археологічних розкопок залишків будівель, що зберігаються в ґрунті нижче рівня сучасної поверхні.

Завдяки висновкам археологів стало відомо, що на момент пожежі 1708 р. гетьманський палац мав значні розміри (21 x 25 м) і знаходився перпендикулярно до краю тераси р. Сейм, довгою (північно-західною) стороною в бік Воскресенської Замкової церкви, а вужчою – у бік Замкової брами.

У документах XVIII ст. згадується «... військовий мурований малий дім, три палати»³⁵. Якщо існував малий дім, то, напевно, існував і великий, але згорів під час пожежі 1708 р. і на поверхні на час проведення опису вже не був помітним. Як зазначено вище, досліджений гетьманський будинок мав площу 21 x 25 м і його в жодному випадку не можна назвати «малим». Ширина фундаменту зовнішніх стін, зафіксована під час археологічних робіт, становить 0,85 м і має незначну (0,3 м) глибину³⁶, «... уявити на таких фундаментах багатоповерхову конструкцію, навіть дерев'яну, обкладену цеглою, неможливо...»³⁷.

Старець Леонтій, який подорожував 1700 р. через Батурин писав: «...Город... на горе красовит... светлицы гетманские»³⁸. Про цегляну споруду старець, напевно, написав би: «... хоромы (чи палаты) гетманские...».

Садиба І. Мазепи на Гончарівці знаходилася за 2 км на південь від центру Батурина (вище по течії р. Сейм) і займала мис високої (до 10 м) лівобережної тераси³⁹.

На краю тераси існує западина, яка у переказах жителів Батурина пов'язується з місцем розташування палацу І. Мазепи. Вона утворилася внаслідок вилучення цегли з фундаментів будинку.

Наприкінці XIX ст. ще залишалися стіни та стеля підземної частини палацу, які були остаточно розібрані на цеглу в першій половині XX ст. Стосовно зовнішнього вигляду палацу І. Мазепи існують кілька різних точок зору. Першу висловив

В. Ленченко⁴⁰, який запропонував зображення триповерхового будинку визнати зображенням палацу І. Мазепи на Гончарівці.

Вона була беззаперечно підтримана деякими дослідниками. Протилежна – про невідповідність плану до зображення, запропонованого В. Ленченком, – висловлювалася автором на основі дослідження залишків палацу і плану будівлі⁴¹. Її поділяє В. Вечерський.

Закладені 1995 року дві розвідкові траншеї дали можливість з'ясувати розміри основного об'єму котловану – 14 x 15 м. Цегла фундаментів вибрана повністю, заповнення перемішане багато разів, але на основі фрагментів кахлів, декоративних деталей тощо є можливість скласти певне уявлення про характер інтер'єру приміщень, будівельні матеріали і техніку кладки.

У котловані палацу І. Мазепи знайдені уламки від кахлів та декоративних деталей оформлення стін. Квадратні лицеві кахлі типів відрізняються від основної частини кахлів Батурина розміром зображених елементів і використанням до 5 кольорів поливи. На думку Ф. Ернеста, кахлі замовлялися особисто І. Мазепою і свідчили про його вишуканий художній смак. Дослідник наголошує, що ці кахлі є вершиною кахляного мистецтва останніх років XVII ст. і залишаються неперевершеними за своїми якостями й нині⁴².

Таким чином, можна з упевненістю сказати, розбудова двох столиць суттєво відрізнялась: якщо в Києві в основному велика увага приділялась будівництву церков та монастирів, то в Батурині в основному зверталась увага гетьмана на цивільне будівництво – тобто замок і заміську резиденцію. Саме завдяки такій діяльності доба Мазепи залишила низку прекрасних будівель, які значною мірою змінили архітектурне будівництво в Україні.

¹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. О. Павленко. – К., 2008. – С. 18.

² Там само. – С. 22.

³ Там само. – С. 23.

⁴ Там само. – С. 25.

⁵ Болховітинов С. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 184–185.

⁶ Нікітенко Н. М. Софія Київська за доби Івана Мазепи. // Могилянські читання 1999 р. «Гетьман Іван Мазепа і Києво-Печерська лавра»: матеріали щорічної наукової конференції НКПКЗ. – К., 2000. – С. 113.

⁷ Нікітенко Н. М. Собор святої Софії в Києві. – К.: Техніка, 2000. – С. 5.

⁸ Кресальний М. Й. Софійський заповідник у Києві: Архітектурно-історичний нарис. – К., 1960. – С. 33–34.

⁹ Возобновление Киево-Софийского собора в конце XVII в. и судьба киевских церквей св. Василия и Екатерины // Киевская старина. – 1884. – Т. X. – Октябрь. – С. 236.

¹⁰ Нікітенко Н. М. Собор святої Софії в Києві. – С. 154.

¹¹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. I. – С. 136.

¹² Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 127.

¹³ Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2003. – С. 83.

¹⁴ Січинський В. Іван Мазепа: людина і меценат. – Філадельфія, 1951. – С. 37–38.

¹⁵ Сірополко С. Історія освіти в Україні. – Львів, 1937. – С. 117.

¹⁶ Величко С. Літопис. – К., 1991. – С. 262.

¹⁷ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 124.

¹⁸ Універсал І. Мазепи Київському Софійському монастиреві. // Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 / Упорядник: Іван Бутич. – К., 2002. – С. 124.

¹⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. О. Павленко. – К., 2008. – С. 283–365.

²⁰ Універсал І. Мазепи переяславському полковникові з старшиною про надання Київському Кирилівському монастиреві озер, що належали Ржищевському монастиреві (26 червня 1692) // Універсали Івана Мазепи. – С. 243.

²¹ Дововідь про перебування ігумені Марії Магдалини в Москві // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наук. праць. – К.: Пульсари, 2001. – Вип. 5. – С. 157–159.

²² Універсал Івана Мазепи про підтвердження за Марією Магдалиною куплених нею маєностей Сеньківка і Русанів // Універсали Івана Мазепи. – С. 242.

²³ О девичьем монастыре при Киево-Михайловском мужском монастыре // Киевская старина. – 1884. – Т. X. – Октябрь. – С. 241.

²⁴ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України. – 1999. – № 2–3. – С. 8. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІПАМ – Головкиїв архітектура, 2002. – С. 88.

²⁵ Чернявська Г. Меценатство гетьмана Івана Мазепи // Пам'ять століть. – 2000. – № 4. – С. 42.

²⁶ Січинський В. Іван Мазепа: людина і меценат. – К., 2003. – С. 38.

²⁷ Дегтярьов М. Г., Реутов А. В. Михайлівський золототерхий монастир. – К.: Техніка, 1997. – С. 105.

²⁸ Там само. – С. 39.

²⁹ Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. – 1862. – № 4. – 29 апреля. – С. 31.

³⁰ Яворницький Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. I. – С. 474–476.

³¹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. – С. 139.

³² Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія та культура. – 1995. – № 1. – С. 83–84.

³³ Костомаров Н. Из поездки в Батурин в 1878 году // Порядок. – СПб., 1881. – № 7; Иноземцев И. Батуринские памятники // Исторический вестник. – 1898; Гончаривка // Рада. – К., 1911. – № 211.

³⁴ Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. – М., 1967. – С. 81.

³⁵ Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625–1760 гг.) // Чтения в историческом обществе Неостора Летописца. – Кн. 6. – К., 1892. – С. 112.

³⁶ Васюта О., Кобець О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В, Ситий Ю., Черненко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2001 р. // НА ІА НАН України № 2001/47 – С. 17–18.

³⁷ Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Скороход В., Солобай І., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2005 р. // НА ІА НАН України № 2005. – Т. 1. – С. 13; Коваленко В. П., Мезенцев В. І., Ситий Ю. М. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці // Історико-культурне надбання Сіверщини у контексті історії України (Матеріали п'ятої науково-практичної конференції). – Глухів, 2006. – С. 85.

³⁸ Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. – 1862. – 29 апреля. – № 4.

³⁹ Коваленко В. П., Кондратьев І. В., Моця О. П., Петраускас А. В., Сарачев І. Г., Ситий Ю. М. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території в смт. Батурин Бахмацького району Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні // НА ІА НАН України № 1995/68. – С. 15–20.

⁴⁰ Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – 2003. – № 3. – С. 19–33.

⁴¹ Ситий Ю., Васюта О., Даменцева О., Кобець О., Коваленко В., Комар О., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Хамайко Н. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2003 р. // НА ІА НАН України № 2003. – Т. 1 – С. 152–154.

⁴² Ернст Ф. «Мазепин будинок» у Чернігові. (До історії культурних взаємин України з Московією в кінці XVII століття) // Чернігів та Північне Лівобережжя. Погляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 347–367.

Галина ЯЦЕНЮК
(Черновці)

РАЗВИТИЕ ДВУХ СТОЛИЦ – КИЕВА И БАТУРИНА – ВО ВРЕМЕНА ГЕТМАНА ИВАНА МАЗЕПЫ

В статтє охарактеризовань особенности развития двух столиц – Киева и Батурина во времена правления гетмана Ивана Мазепы. Отмечено, что, будучи гетманом, Иван Мазепа всячески пытался содействовать культурному развитию этих двух городов. Также прослеживается тот факт, что во время развития Киева гетман особое внимание уделял строительству и ремонту церковных сооружений (церкви, монастыри, учебные заведения). Что касается Батурина, то здесь в основном велось строительство гетманского дворца, а также зданий связанных с ним.

Ключевые слова: Киев, Батурин, гетман, церковь, монастырь, резиденция, казачество.

Halyna YATSENIUK
(Chernivtsi)

BUILDING OF TWO CAPITALS – KYIV AND BATURIN DURING RULE OF HETMAN IVAN MAZEPA

This paper describes the development features of two capitals Kyiv and Baturin during the reign of Ivan Mazepa. The author of the article emphasized that

Hetman Ivan Mazepa tried to promote the cultural development of these two cities. There is evident fact, that during the development of Kyiv, Hetman paid special attention to the construction and repair of religious buildings (churches, monasteries, schools, etc). Regarding Baturin, basically there were building of Hetman's palace and related buildings.

Keywords: Kiev, Baturyn, hetman, church, monastery, residence, Cossacks.

УДК 94(477)

Антоній МОЙСЕЙ
(Чернівці)

УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ В РУМУНСЬКИХ ТА МОЛДАВСЬКИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ СТЕРЕОТИПАХ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

У статті аналізується румунська історіографія, яка впливала протягом XVI – XX ст. на формування стереотипу українця, частіше в образі запорозького козака, в колективному уявленні румунів і молдаван. Досліджена література висвітлювала міжетнічні взаємини цих двох народів-сусідів, які відбувалися протягом століть. У полі зору авторів розглянутих творів опинилися козаки під час походів на території середньовічної Молдавії, втручання у боротьбу за престол князівства, а також у процесі сватання та весілля Тимоша Хмельницького з Роксандрою Лупул.

Ключові слова: етнічний стереотип, колективні уявлення, запорозькі козаки, молдавські хроністи, румунські автори.

Етнічний стереотип – це сукупність уявлень про представників іншого етносу, його інтелектуальний і моральний рівень, його звичаї і традиції, його роль в історії людства, регіону і понад усе в історії двосторонніх стосунків двох етносів. Етнічний стереотип формується протягом століть, у процесі спілкування етносів, може більш-менш правильно й об'єктивно віддзеркалювати особливості вдачі іншого етносу, а може бути наслідком етнічної упередженості. Час від часу відбувається переоцінка етнічних уявлень про «інші» людські спільноти та їхніх представників.

Будь-яка спільнота або соціальна група прагне до самовизначення. Це дозволяє групі обрати способи самозахисту, типізувати явища і об'єкти навколишнього середовища, визначити межі власного простору і виробити стратегію поведінки щодо взаємодії з іншими соціальними групами. Стереотипи впливають на поведінку людей у ситуаціях міжетнічного контакту. Іноді вони утворюються під впливом політичних умов та відображають міжетнічні установки і навіть у випадку невідповідності дійсності вони часто продовжують функціонувати.